

Sobotka, Jaromír

Komparace německorakouské, české a polské organizace

In: Sobotka, Jaromír. *Génius, mučedník, prorok : mýtus Karla Marxe v sociálně demokratickém prostředí Předlitavska*. Vydání první Brno: Masarykova univerzita, 2023, pp. 103-110

ISBN 978-80-280-0371-5; ISBN 978-80-280-0372-2 (online ; pdf)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.79592>

Access Date: 28. 06. 2024

Version: 20240219

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

7 KOMPARACE NĚMECKORAKOUSKÉ, ČESKÉ A POLSKÉ ORGANIZACE

Postavení a vztah jednotlivých národnostních organizací sociální demokracie v habsburské monarchii ovlivňovala řada již dříve zmíněných skutečností. Německá organizace významně převyšovala všechny ostatní počtem příznivců (odhaduje se, že Němci tvořili téměř polovinu manuálně pracujících dělníků v Předlitavsku). Připadla na ni téměř polovina všech hlasů odevzdaných straně ve volbách (viz kapitola 1.2), opírala se také o dominantní celorakouský tiskový orgán – *Arbeiterzeitung* – a těžila též z úzkých vazeb na „sesterskou stranu“ v říši. Hegemonie Němců ve straně se projevovala nejen zmíněným ztotožněním celostranického vedení s tím vlastním, ale také například geografickým rozšířením, neboť její územní dosah významně převyšoval druhé dvě sledované organizace – působnost strany byla rozšířena nejen na území Rakous, ale také Čech, Moravy a Korutan. Především v oblastech Sudet pak panovaly úzké styky rakouských Němců s jejich říšskými soudruhy. Jirí Kořalka v rámci zkoumání dělnického hnutí na Liberecku hovoří o vlivu německých periodik a brožur, přičemž obojí na pravidelné bázi putovalo přes hranici. Liberečtí socialisté také udržovali korespondenční styk s vedením říšské sociální demokracie i s některými socialistickými redakcemi v sousední zemi.¹ Tyto kontakty pak podle Zdeňka Kárníka vedly – daleko více než vliv vídeňského ústředí – k výraznému nárůstu organizovanosti a vlivu německé strany v Čechách a na Moravě.² Z řad Němců také vyšli nejvýznamnější straničtí teoretici, německá organizace udávala směr v oblasti strategie i postojů k dílčím problémům a její představitelé často neváhali hovořit jménem celé strany.

1 KOŘALKA, Jirí. *Vznik socialistického dělnického hnutí na Liberecku*. Liberec: Krajské nakladatelství, 1956, s. 266.

2 KÁRNÍK, Z. *Na úsvitu dějin*, s. 87.

Poněkud jiná situace panovala mezi českými sociálními demokraty. Jejich organizace původně vznikla nezávisle na německé, a to již roku 1878 na slavné schůzce v pražském hostinci U Kaštanu, kde také vznikl její první program. Organizace se tak považovala za „autonomní součást celorakouské sociální demokracie“.³ Československá organizace měla již od počátku sledovaného období vlastní vedení, fakticky také vlastní název a pořádala vlastní stranické sjezdy, na nichž v rámci mezi též definovala vlastní strategie či postoje k určitým problémům. Již od 90. let se také organizace vymezovala proti centralizačním snahám německého ústředí strany, a to především v oblasti sociálně demokratického odborového hnutí, přičemž tyto spory později vyústily až do stranického rozkolu v roce 1910. Čeští sociální demokraté se tak po většinu sledovaného období na jedné straně hlásili k „rakouské internacionále“, na straně druhé usilovali o co největší míru autonomie na vídeňském vedení a v mnoha ohledech provozovali i vlastní politiku. Česká organizace byla také výrazně méně provázána se Sozialdemokratische Partei Deutschlands, kterou sice považovala za významný zdroj inspirace, ale rozhodně nedisponovala tak silnými personálními ani ideovými vazbami.

Zcela specifické postavení pak zaujímalá polská sociálně demokratická organizace, která vyšla z poněkud odlišného prostředí než předchozí dvě. Na rozdíl od českých zemí či Rakouska neexistovala v Haliči silnější dělnická třída (v roce 1880 zde žilo asi jen 25 000 dělníků), proto se strana opírala především o vrstvy drobných řemeslníků a studentů.⁴ S polskými měšťanskými stranami sdílela cíl autonomie Haliče a Těšínska, byla nacionalističtější⁵ a také v mnoha ohledech smířlivější a pragmatičtější. Zároveň si strana uvědomovala nutnost výrazné proměny polské i ukrajinské společnosti. Organizační statuta strany z roku 1905 zdůrazňovala, že autonomie polských oblastí bez jejich důsledné demokratizace by znamenala pouze potvrzení moci šlechty nad pracujícími vrstvami a jako taková není na pořadu dne.⁶ Jak již bylo zmíněno výše, těžili Poláci i z vazeb na soudruhy z ruského i pruského záboru a také na relativně početnou diasporu exulantů. S těmi všemi sdílela strana v monarchii konečný cíl osvobození Polska. Také díky těmto vazbám byla organizace výrazně méně závislá na myšlenkách a postojích říšské sociální demokracie. Ještě v roce 1891 vystupovali socialisté z Haliče a Slezska na sjezdu internacionály spolu se svými soudruhy z Pruska a Ruska především jako polští sociální demokraté.⁷ Oficiálně se polská strana přihlásila k Hainfeldskému

3 MALÍŘ, J. a MAREK, P. *Politické strany*, s. 214.

4 BLOBAUM, R. *The Rise of political Parties*, s. 65.

5 Např. sám předseda strany Ignacy Daszyński vyšel ze silně nacionalistických studentských kruhů. BRANUM, Miles. *Leaders of Social Democracy*. London: Webster's Digital Services, 2010. ISBN 9781171160601, s. 37.

6 *Status organizacyjny Polskiej Partji Socjalno-Demokratycznej Galicyi i Śląska*. Archiwum Akt Nowych, fond 2/1208/0, sg. 23/4, fol. 35–36.

7 NAJDUS, W. *Polska partia*, s. 139.

programu roku 1892, podobně jako česká strana však také ta polská usilovala o co největší míru autonomie na rakouském vedení a opakovaně se vymezovala proti „diktátu z Vídně“.⁸ Po většinu sledovaného období tak strana lavírovala mezi rakouskou internacionálou a polskými sociálními demokraty z ostatních záborů.

Zmíněná specifika jednotlivých organizací celorakouské Sozialdemokratische Arbeiterpartei Österreichs se pak logicky promítla také do mírně odlišných vztahů k mýtu Karla Marxe. V obecné rovině je však třeba přiznat, že výzkum ukázal spíše podobnosti než odlišnosti. A to jak v rovině interpretace Marxova života a díla, tak v případě vnějších projevů úcty k jeho osobnosti.

7.1 Německá sociálně demokratická organizace

Již mnohokrát zmiňované vazby německých sociálních demokratů v Rakousku na socialisty ze sousedního Německa i výhoda světového jazyka se projevovaly v jejich relativně kosmopolitním charakteru. Nahlédneme-li opět do dělnických kalendářů vycházejících ve sledovaném období ve Vídni, všimneme si, že mimo výročí spojená se socialistickými osobnostmi či událostmi svázanými s dělnickým hnutím připomínají také řadu „obecně významných“ příležitostí a osob. Kupříkladu výtisk pro rok 1892 připomínal německého politika a novináře Wilhelma Hasenclevera, německou selskou válku a představil třeba též Bellamyho knihu *Pohled z roku 2000*,⁹ ročník 1903 přinesl životopisný medailon německého malíře Arnolda Böcklina,¹⁰ číslo z roku 1907 pak čtenářům představilo například spisovatele Henrika Ibsena.¹¹ Podobně *Arbeiterzeitung* přinášel články věnované osobnostem vědy a techniky, jako například Gottliebu Daimlerovi a Rudolfu Dieselovi, filozofie, jako Friedrichu Nietschemu, či spisovatelům, jako Victoru Hugovi a Marku Twainovi.¹² Široký rozsah témat řešených v rámci sociálně demokratických novin a časopisů se často výrazně přibližoval měšťanské publicistice a v mnoha ohledech s ní dokonce splýval. Německá organizace také přebírala ze zahraničí, především z Německa, široké spektrum mytizovaných sociálně demokratických osobností v čele s Ferdinandem Lassallem či Karlem Kautským, ke kterým postupem času přibývali němečtí socialističtí předáci jako Wilhelm Liebknecht či August Bebel. Také z toho důvodu neměla organizace tolik zapotřebí vytvářet vlastní idoly, čímž se výrazně lišila jak od české, tak polské organizace. Karl Marx tak představoval

8 NAJDUS, W. *Polska partia*, s. 92.

9 VGA, Sammlung der Arbeiterkalender, Österreichisches Arbeiterkalender für das Jahr 1892, s. 20, 77 a 102.

10 Tamtéž, Jahr 1903, s. 66.

11 Tamtéž, Jahr 1907, s. 87.

12 Viz Arbeiterzeitung X, Nr. 278 (9. 10. 1898), s. 12.; AZ XII, Nr. 65 (8. 3. 1900), s. 6.; AZ XX, Nr. 292 (23. 10. 1908), s. 1.; AZ IX, Nr. 287 (17. 10. 1897), s. 5.; AZ XIV, Nr. 57 (27. 2. 1902), s. 6.

sice výjimečnou, ale stále jen jednu z mnoha světových osobností socialismu, jimž němečtí sociální demokraté v Rakousku vzdávali úctu. Jedním dechem je potřeba dodat, že co do úrovně znalostí a informativnosti textů věnovaných Karlu Marxovi převyšovala německá publicistika tu českou i polskou o několik tříd.

V rámci německé organizace se také Marxovu dílu dostalo nejširšího přijetí (připomeňme, že velká část jeho díla zůstala dlouhá léta k dispozici pouze německy) a také nejkvalitnějšího rozpracování. Částečně za to opět mohly vazby na říšskoněmeckou SPAD, od které Rakušané přebírali množství materiálů (například Kautského popularizační brožury). Byli to především němečtí sociální demokraté, kdo vedl alespoň nějaké diskuze o revolučnosti strany a revizionismu. Němečtí sociální demokraté také měli největší vliv na konečnou podobu stranického programu a na to, do jaké míry bude reflektovat marxistický svět názor. Němečtí socialisté také dokázali relativně nejlépe napasovat Marxovo učení na současné problémy a užívat jej jako argument (např. Adler ve zmíněných projevech z let 1893 a 1903 s Marxovou pomocí obhajoval postup vedení). V rámci německé organizace také vznikla svébytná škola austromarxistů, která přišla s novými interpretacemi Marxova díla. V souhrnu lze říci, že německá organizace dokázala s Marxovým dílem pracovat o poznání lépe a kvalitněji než srovnávané druhé dvě.

Byla to německá organizace rakouské sociální demokracie, kdo položil v Předlitavsku základy mýtu tak, jak byl představen. Strana především přebírala impulzy od významných socialistických osobností ze zahraničí (připomeňme, že Adlerovo chápání marxismu formoval korespondenční cestou Friedrich Engels, Kautsky vystupoval na rakouských sjezdech atd.). Tyto podněty dále představovala členstvu a příznivcům skrze vlastní publicistiku – německé texty pak významně ovlivňovaly také české a polské socialisty a nezdá se, že stávaly inspirací pro české a polské sociálně demokratické autory.¹³ Organizace ale také přinášela vlastní impulzy pro formování podob mýtu. Jako příklad mohou posloužit již několikrát zmiňované „Marxfeier“ – marxovské slavnosti. Ty v zásadě napodobovaly podobné události věnované jiným významným osobnostem či výročím, jako takové však zřejmě představovaly původní rakouskou záležitost. S oslavami přišlo stranické ústředí ve Vídni a následně došlo k rozšíření do ostatních částí monarchie včetně českých zemí a Haliče.

Lze tak přijmout závěr, že německá sociální demokracie nejen své dvě menší sestry převyšovala svým rozhledem, konexemi a interpretačními schopnostmi a v mnoha ohledech také udávala směr nebo přinášela inspiraci svým českým a polským soudruhům. Její vztah ke Karlu Marxovi byl však také ovlivněn širší portfolia témat a zájmů, jimiž se němečtí autoři ve svých textech zabývali.

13 Připomeňme například onu interpretaci Ferdinanda Lassalla jakožto zprostředkovatele Marxova díla – tu nejprve přinesla Adlerova *Gleichheit*, později ji bylo možno zaslechnout z úst některých českých socialistů. Viz výše. České noviny například také přinášely překlady Liebknechtových vzpomínek na Marxe a jeho rodinu dříve otištěných v *Arbeiterzeitungu*.

Velkému filozofu tak sice stále oficiálně patřilo čestné místo, často byl však do jisté míry upozaděn množstvím nejrůznějších nových zpráv a novin všeho druhu přinášených německou publicistikou.

7.2 Československá organizace

Česká sociálně demokratická organizace zaostávala za tou německou téměř ve všech ohledech. Nemohla se pochlubit silnými vazbami – snad s výjimkou Karla Kautského – na význačné zahraniční socialistické osobnosti. Zatímco kupříkladu Adler vedl s Engelsem čilou korespondenci, pro české socialisty bylo setkání s touto osobností výjimečnou událostí, na niž si zpravidla vzpomínali celý život. A až na pár výjimek nedisponovala česká sociální demokracie ani vlastními teoretiky, kteří by dokázali rozpracovávat složité ekonomické teorie. Přesto se jednalo o silnou a sebevědomou organizaci opírající se o poměrně širokou členskou základnu, bohaté portfolio tiskovin a silné odborové organizace. Jak již bylo zmíněno výše, přebírala československá sociální demokracie velkou část myšlenek od své německorakouské sestry. Kromě samotného ideového směřování a interpretací světa sem patřil i pantheon význačných socialistických osobností, do kterého kromě Marxe patřil již zmiňovaný Ferdinand Lassalle, Wilhelm Liebknecht či někteří utopičtí socialisté z Francie a Velké Británie. Tyto osobnosti, stejně jako Marx samotný, představovaly pro zdejší socialisty důležitou spojnicí se světem a také vědomí určitého mezinárodního přesahu, z něhož dokázali čerpat sebevědomí během bojů s domácími konkurenty. Čeští sociální demokraté se ale mohli pochlubit též relativně širokým vlastním portfoliem vysoce ctěných hrdinů, jako byl Boleslav Pecka, Josef Krapka Náchodský, Pankrác Krkoška a později také Josef Hybeš. Tyto osobnosti byly obvykle spojeny s obtížným formováním socialistického hnutí u nás a úcta k nim často přežívala ještě hluboko ve 20. století.¹⁴ Do československého sociálně demokratického prostředí však také pronikaly měšťanské a české národní vlivy, což bylo zřejmě dáno snahou představit část v té době již obecně ctěných osobností jako případné předchůdce socialistických myšlenek.¹⁵ Jedině tak se na titulní straně *Rovnosti* vedle Marxe mohl objevit třeba Karel Havlíček Borovský. Z národního prostředí pronikl do socialistického světa také například Jan Hus, pravidelně připomínaný a ctěný především pro své kritické názory na katolickou církev a pro své utrpení a oběť.¹⁶

14 Viz např.: FASORA, L. *Josef Hybeš*.

15 Opět jev dobře zdokumentovaný po nástupu KSČ k moci, kdy se vedle socialistických hrdinů v oficiálním státním pantheonu objevily i osobnosti z jiráskovsky interpretovaných národních dějin. Viz GÖRNY, M. *Mezi Marxem*.

16 Např.: „*Mistr Jan Hus byl demokratem. Mistr Jan Hus byl revolucionářem tehdejší doby... to byla příčina jeho hrozné smrti.*“ viz *Šestý červenec*. *Rovnost* XIII, 1897, č. 27, s. 1.

Česká organizace se nemohla pochlubit silnějším teoretickým zázemím, její interpretace Marxe tak z valné části v podstatě kopírovaly názory vídeňských novin, a to ani ne zcela důsledně. „*Marxistická teorie je u nás Čechů velice málo známa a proto také používá velice malé důvěry – i v sociálně demokratických kruzích.*“ Referoval Kautskému ještě v roce 1899 Modráček.¹⁷ Řada Marxových děl musela čekat na překlad dlouhá léta, první svazek *Kapitálu* dokonce až do roku 1913 (je zajímavé, že Bernsteinova práce *Předpoklady socialismu a úkoly sociální demokracie* se dočkala překladu do češtiny již v roce 1902). Čeští socialisté nevládnoucí němčinou na dostatečné úrovni tak byli dlouhá léta odkázáni hlavně na *Manifest komunistické strany* a Kautského popularizační *Karla Marxa teoretické nauky*. ReviZIONISTICKÉ spory se omezovaly na několik málo osobností okolo Františka Modráčka na straně jedné a Bohumíra Šmerala na té druhé. Zatímco však německá organizace průběžně reflektovala ideový vývoj alespoň v sousedním Německu, ta československá postupně konzervovala své ideje a stávala se stále dogmatictější. Marxův mýtus se funkčně i obsahově vyvíjel ještě méně než v případě německé organizace a postupem času zůstával už v podstatě jen ideovým doplňkem. Spolu s tím také docházelo k rozšiřování jakési stranické dvojkoľejnosti, kdy rétorika a teoretické ideje zůstávaly formálně stále stejné či alespoň velmi podobné, zatímco v praxi se strana soustředila na sledování zcela konkrétních, často velmi pragmatických cílů.

Ve vztahu k mýtu jako takovému představovala česká organizace čistého příjemce a z představených pramenů nelze identifikovat žádný prvek, který by k mýtu přidala. I teoreticky zajímavé práce Františka Modráčka představují fakticky kompilace hlavně německých autorů. Jako převzaté lze také jednoznačně označit i vnější projevy mýtu jako marxovské slavnosti, zvyk zdobit významná místa jeho bustami či jeho obrazová ztvárnění přinášena stranickým tiskem. Zajímavé tak může být jedině to, že Češi nepřebírali mýtus v celé jeho plnosti a na rozdíl od svých německých soudruhů kupříkladu výrazně méně tematizovali Marxův význam během revolučních událostí roku 1848 (snad také kvůli jeho kritickému hodnocení role slovanských národů během revoluce v Rakousku – důkaz pro tuto hypotézu však chybí). Zcela potom mizí už tak v německém prostředí marginální zmínky o Marxově židovském původu. Z hlediska vztahu k mýtu samotnému se pak československá sociální demokracie jeví jako nejrigidnější – čeští socialisté jej prostě přijali za jeden ze základních stavebních kamenů své identity a tím také bez zásadnějších změn zůstal po celé sledované období.

17 KAUTSKÝ, K. *Karel Kautsky a Československo*, s. 160.

7.3 Polská organizace

Jak již bylo zmíněno několikrát, nacházela se polská sociální demokracie v habsburské monarchii ve specifické pozici lavírování mezi centrálním vedením strany ve Vídni a stranickými organizacemi v ostatních záborech, případně polskými exulanty. Poláci se díky tomu například mohli opřít o ideové bohatství, které jejich soudruzi z kongresovky čerpali z bohatých styků s ruskými socialisty a marxisty. Tato problematická situace také ovlivňovala vztah organizace k marxovskému mýtu. Především, jak již opět bylo zmíněno, měli Poláci přístup k některým Marxovým dílům, přeloženým exulanty výrazně dříve než například jejich čeští soudruzi. Organizace se také opírala spíše o univerzitní studenty a intelektuály než o masu dělnictva, což jí dávalo jistou výhodu při práci s teoretickými texty. Na druhé straně úzké vztahy k polským socialistům za hranicemi vedly ke vzniku osobitého pantheonu, v němž hrály prim socialistické osobnosti jako Ludwik Waryński či Bolesław Limanowski a také významné osobnosti polského národního života jako Adam Mickiewicz nebo Tadeusz Kościuszko (v časech před oddělením ukrajinské organizace také například již zmíněný Taras Ševčenko). Významné postavy mezinárodního socialismu jako Karl Marx či Ferdinand Lassalle pak představovaly významnou spojnicí jak se zbytkem rakouské sociální demokracie, tak se sociálně demokratickým hnutím obecně, často však musely ustupovat právě polským národním hrdinům. Polská organizace se v tomto ohledu ukazuje jako zřejmě nejvíce nacionálně orientovaná a také nejpodobnější měšťanským politickým stranám.

Z hlediska interpretace představují nejzásadnější texty opět již zmíněné články Emila Haeckera, které však v naprosté většině přebírají obecně uznané obrazy Marxe odhalujícího zákonitosti kapitalismu, ukazujícího dělnictvu cestu atd. Lze tedy říci, že ani Poláci mýtus o nové prvky neobohatili a v naprosté většině jej prostě přejali. Na rozdíl od Čechů však měli k Marxovi v některých ohledech výrazně osobnější vztah právě pro jeho kladné hodnocení polského povstání roku 1863 a opakovaným díky výrokům Marxe a Engelse ve smyslu podpory polské nezávislosti: *„Každý polský rolník a dělník, který se probouzí z netečnosti a začíná se účastnit veřejných záležitostí, narazí především na skutečnost podřízenosti národa jakožto první překážky na své cestě. Odstranění této překážky je základní podmínkou zdravého a svobodného vývoje. Polští socialisté, kteří nestavějí osvobození země na čelné místo svého programu, mi připomínají německé socialisty, kteří by především nežádali zrušení zákona proti socialistům, zavedení svobody tisku, sdružování a shromažďování. Aby bylo možné bojovat, je třeba mít půdu pod nohama, vzduch, světlo a prostor. V opačném případě je vše prázdným tlacháním,“* psal v roce 1882 Engels.¹⁸ V předmluvě k polskému vydání *Manifestu* zase povzbuzoval polské socialisty: *„A přeče je nezávislost Polska*

18 WALICKY, A. *Marxismus*, s. 53.

pro harmonickou spolupráci evropských národů nezbytná. Může ji vybojovat jen mladý polský proletariát, a u něho je v dobrých rukou. Neboť dělníci celé Evropy potřebují nezávislost Polska právě tak jako sami polští dělníci.¹⁹ Nejrůznější pochvalná vyjádření na adresu protiruských revolucionářů pak patřila pravidelně citovaným Marxovým výroky. Již exilová Polská sociálně demokratická strana se ve svých prvních svoláních odvolávala na Marxovy výroky ohledně polské nezávislosti.²⁰ Na to pak navazovala také polská sociální demokracie v Haliči a Slezsku, která díky nim mohla do svých cílů a požadavků začlenit i volání po národní nezávislosti země: „My tak samo jak szlachta, a prawdopodobnie i przedziej, bedziemy walczyc o wolność Polski, ale wychodzac z przewodniej zasady socjalizmu,“ vysvětloval Ignacy Daszyński na jednom ze stranických sjezdů.²¹ Tento požadavek pak strana v některých případech přímo připisovala Marxovi, čímž se výrazně odlišovala od české i německé organizace.²² Sám Daszyński pak v jedné ze svých polemik použil Marxe jako příklad německého socialisty, který spolu s Engelsem a Lassallem usiloval o zřízení sjednocené německé republiky. Argument měl posloužit jako legitimizace stejného cíle u polských sociálních demokratů.²³

Polská sociální demokracie také ze srovnávaných organizací v největší míře přebírala křesťanskou symboliku, rétoriku a vyobrazení, např. výše zmiňovaný obraz Marxe vznášejícího se na oblaku či rituál rudých křtů. Obraz *Mučedník práce – Męczednik pracy* – zase vyobrazoval dělníka ukřižovaného na ozubeném kole stroje,²⁴ důležitá brožura vysvětlující marxistické pojetí světa a cíle sociálně demokratické strany nesla název *Czerwony katechizm* (Rudý katechismus).²⁵ Tyto obrazy zapadaly do širšího rámce snah nahradit tradiční náboženství socialistickým učením – to bylo v polské sociálně demokratické publicistice často nazýváno „novým evangeliem“, které nahradí to zastarávající, socialisté sami se označovali za „hlasatele dobré zprávy“, běžně se pak objevovaly snahy o srovnání obou systémů, atd.²⁶ Tato rétorika, která představovala polské specifikum, byla zřejmě motivována potřebou vyrovnat se se silně katolickým prostředím, v němž strana lovila své potenciální příznivce.

19 MARX, K., ENGELS, B. *Manifest*. Předmluva k polskému vydání z roku 1892, s. 21–22.

20 KIENEWICZ, Stefan. *Historia Polski 1795–1918*. Warszawa 1996. ISBN 83-01-12137-8, s. 409.

21 NAJDUS, W. *Polska partia*, s. 143.

22 SIKORSKA-KOWALSKA, M. *Środowisko*, s. 36.

23 DASZYŃSKI, Ignacy. *List otwarty do CKR PPS stanowiący polemikę z wydawnictwami PPS pt. W Odpowiedzi*. In: MYŚLIŃSKY, Jerzy (ed.). Ignacy Daszyński. Teksty, s. 154.

24 NAJDUS, W. *Polska partia*, s. 511.

25 Brožurku původně zakázala rakouská cenzura, předseda strany Daszyński ji však roku 1900 legalizoval tím, že ji přečetl v rakouském parlamentu v rámci interpelací. Interpelacje I. Daszyńskiego i towarzyszy w parlamencie wiedeńskim. Archiwum Akt Nowych, fond. 2/1208/0, sg. 23/5, fol. 2–10e.

26 Viz např.: CHWALBA, A. *Sacrum*, s. 128.